

Fluit 'SAENSTROOM' uit 1673 weer veilig afgemeerd in Nieuwe Kerk in Wormer

Wormer 12 mei 2012.

Erfgoed komt in diverse verschijningsvormen voor. Het kan tijd- en streekgebonden zijn. Soms is het modegevoelig. Erfgoed kan plaatsgebonden zijn en heeft dan alleen status op een bepaalde locatie. Maar het kan ook 'mobiel erfgoed' zijn. Historische schepen, stoomtreinen of oude autobussen zijn daar goede voorbeelden van.

Maar hoe zit het dan met kerkscheepjes?

Frank Tjeertes van 'Stichting Behoud Roerend Cultureel Erfgoed Wormer' is er van overtuigd dat het model van de fluit 'SAENSTROOM', dat volgens hem al twee eeuwen in de Nieuwe Kerk in Wormer hangt, wel degelijk een relatie heeft met het dorp Wormer. Harde bewijzen heeft hij nog niet gevonden. Maar er zijn veel aanwijzingen die leiden tot dezelfde conclusie: Een notabele uit het

Ds. Ina Veldhuizen, predikant van de Protestantse Gemeente Wormer, heet de bezoekers welkom in haar kerk. Achter haar staat het scheepje nog op de tafel.

Het scheepje wordt bij binnenkomst toepasselijk toegezegd door het 'Kapiteinskoor' uit Zaandam

dorp Wormer heeft in de zeventiende eeuw het scheepje geschonken aan de kerk in Wormer. Daarom alleen al behoort het scheepje tot het culturele erfgoed van het dorp Wormer.

Het is niet verwonderlijk dat daar toch over gediscussieerd wordt. Hoewel Wormer in de Gouden Eeuw sterk afhankelijk was van aan- en afvoer over water en er dus grote maritieme belangen waren, zijn er nooit fluitschepen in de Wormer Banne geweest.

De fluit was het werkpaard van de koopvaardijvloot in de Gouden Eeuw. Ze hebben er voor gezorgd dat de Nederlanders de titel 'vrachtaavarders van Europa' kregen. Het vrij eenvoudig te bedienen schip werd ingezet voor het vervoer van allerlei soorten ladingen in een groot vaargebied. Wormer was voor het meel voor de tweeback-bakkerijen afhankelijk van graan uit landen rondom de Oostzee. Daar werden fluiten voor ingezet.

De fluit 'SAENSTROOM' heeft echter op de bak aan zowel bak- als stuurboord twee geschutspoorten waaruit ook daadwerkelijk twee heuse kanonsⁱⁱ steken. Dat is wel opmerkelijk. Fluitschepen waren over het algemeen zeer licht bewapend. Ze lieten zich meestal escorteren door oorlogsschepen. De koopvaardijsschepen konden daardoor veel meer lading meenemen. Door de slanke rompvorm en het smalle dek vormden de zware kanons een groot gevaar voor de stabiliteit van het schip. Het schip werd daarom meestal ingezet voor de 'veilige' vaart op de Oostzee, naar Noorwegen en de relatief korte vaart naar de Britse Eilanden.

Twee kanons in de geschutspoorten van de Fluit in Wormer.

Er is echter nog een heel opmerkelijke reden waarom deze schepen meestal geen kanons voerden. Het schip was bijzonder populair bij doopsgezinde schippers en bemanningen uit Noord Holland, Friesland en de Waddeneilanden. Hun overtuiging verbood het hanteren van wapens en hun schepen waren dan ook volledig onbewapend. Mocht het echter toch tot een treffen komen, dan maakte de combinatie van de brede romp met het smalle dek het moeilijker voor de vijand om het schip te enteren. Een passieve vorm van verdediging die het geloof wel toestondⁱⁱⁱ. Dat maakt het dus erg curieus dat juist dit scheepje in een gereformeerde kerk is terecht gekomen.

Het is eigenlijk nog veel ingewikkelder. Tijdens de restauratie is door Yolan Brantjes uit Harlingen nog een hele serie kanons verwijderd. Voor de restauratie voerde het scheepje 22 kanons. Bovendien was het scheepje getuigd als een Fregat^{iv}. Maar het was al heel snel duidelijk dat die 22 kanons niet origineel waren. Ze waren veel later aan het scheepje toegevoegd. Dat bleek o.a. uit de gebruikte materialen; een paar grote spijkers en wat

Restaurateur Yolan Brantjes tijdens haar toelichting over de uitgevoerde restauratie.

koperen buisjes. Maar bij het nauwkeurig restaureren, waarbij de verflagen één voor één werden afgeschraapt, bleken er toch vier geschutspoorten in het originele model te zitten. Die zijn dan ook op authentieke wijze weer op het model zichtbaar gemaakt.

In het Nederlands Scheepvaartmuseum in Amsterdam staat een model van een fluitschip uit het midden van de 17de eeuw. Dat model toont grote gelijkenis met het model uit de kerk in Wormer. Ook het model in het museum heeft vier geschutspoorten op de bak van het schip.

Het model uit de kerk in Wormer kon worden gerestaureerd door een spontane actie van Frank en Paul Tjeertes. Tijdens de voorbereiding van een artikel voor het jaarboek van het Historische Genootschap Wormer over de historie van de Nieuwe Kerk kwam hij regelmatig in deze kerk. Daar trof hij het scheepje in een tamelijk troosteloze conditie aan. Het scheepje bleek meerdere malen 'gerestaureerd'. Met waarschijnlijk de allerbeste bedoelingen werden er diverse nieuwe verflagen aangebracht. Bovendien bleken er achteraf allerlei historische 'verminderingen' aan het scheepsmodel te zijn toegevoegd. Omdat kerkscheepjes meestal hoog in de kerk hangen, vallen deze onrechtmatigheden natuurlijk niet direct op. Maar Frank pakte de ladder erbij en wilde het scheepje wel eens van dichtbij bekijken. Zijn besluit stond snel vast: Hier was deskundige restauratie de enige redding.

Een aantal opmerkelijke wijzigingen aan het scheepje zijn o.a.:

- *De bezaanmast is bijna tweederde ingekort, de bovenste twee ra-zeilen zijn verdwenen en het onderste gaffeltuig is vervangen door een, bij een fluit horend latijnzeil. Ook in de fokkemast en de grote mast verdwenen de bovenste ra-zeilen. Van een 'fregat' getuigd schip werd het een 'fluit' getuigd schip.*
- *De primitieve beschildering van de spiegel is vervangen door een beschildering die overeenkomt met het tijdsbeeld uit de zeventiende eeuw. De kinderlijke witte ramen in het hakkebord werden vervangen door heldere primaire kleuren rood, groen en geel.*
- *Er is weer een passend roer aan gehangen.*

Restaurateur Yolán Brantjes begon haar inleiding met een speciaal woord van dank voor het in haar gestelde vertrouwen. *"Daar vertrek je dan uit Wormer met een kerkschip op de achterbank, wat krijg je weer terug"* is een natuurlijke reactie. En als je dan ook nog wilt dat de hele historie van het scheepje ontleed wordt, wat blijft er dan nog over. Maar na al die maanden van intensieve arbeid, waarbij het scheepje het gehele atelier doorliep, zoals de zeilmakerij, mastenmakerij en de blokkenmakerij, doet het toch pijn weer afscheid te moeten nemen van het scheepje. Verflaag voor verflaag heeft ze afgekrabd, totdat ze zeker wist: Het is een fluit uit de zeventiende eeuw, en die hebben er zo uit gezien. Ze kijkt met heel veel plezier terug op dit project. Met heel veel trots presenteerde ze dan ook het resultaat van haar werk.

Frank Tjeertes ging in zijn inleiding toch wat dieper in op de relatie van dit scheepje met de kerk waar het nu weer werd teruggehangen. De huidige kerk werd pas in 1809 in gebruik genomen. Maar bij de inventaris van de oude kerk, die werd afgebroken om plaats te maken voor deze nieuwe kerk, zat een scheepje dat buiten de openbare veiling moest worden gehouden. Het zou later in de nieuwe kerk worden opgehangen. Dat zou dus dit scheepje geweest kunnen zijn, de bewijzen daarvoor ontbreken vooralsnog.

En hoe kwam dat scheepje dan in de vorige kerk?

Om die vraag te kunnen beantwoorden zou je eerst moeten weten hoe scheepjes in het algemeen in kerken terecht zijn gekomen. Daar is geen eenduidig antwoord voor. Sommige scheepjes zijn een votiefgeschenk^{vi}, geschonken na een bijzondere gunst of gelofte. Gildes schonken soms modellen aan de kerk. Verder waren er rijke kooplieden die uiting wilden geven aan hun rijkdom en een model van een schip uit hun vloot schonken.

Yolan Brantjes en Frank Tjeertes assisteren Driek Hartman^v bij het ophangen van het gerestaureerde scheepje.

De fraaie blokken bij het staande wand van de fokkemast

bijzonder vaderlandslievend en bezat hij diverse stukken die herinnerden aan de geschiedenis van ons land.

Na het officiële gedeelte filosofeerde ik nog even met mevrouw Veldhuizen over christelijke symbolen waarin schepen een rol speelden. Die waren er zeker, en ze zou zondag tijdens de dienst zeker verwijzen naar Bijbel-verhalen waarin 'het binnenlopen van een veilige haven' een rol speelde. In dergelijke symbolische voorstellingen zou eigenlijk ieder scheepje voldoen. Hier ging het echter over een goed gelijkend model van een, in vroeger eeuwen, bestaand schip. Dus hier zou best een profaan doel mee gediend kunnen zijn. Dan komt de tweede theorie van Tjeertes in beeld.

De, in 1792 in Purmerend overleden, regent Simon Appel liet, bij zijn overlijden, geld en goederen na aan het weeshuis en de gereformeerde kerk in Wormer. Naast bestuurder was Appel ook partenreder en bezat hij aandelen in diverse schepen, waaronder een fluit. Bovendien was hij

Hier neemt Tjeertes een aantal grote stappen. In de boedelbeschrijving staat dat Appel ook een 'Driemast schipje' had. Tjeertes koppelt de vaderlandsliefde van Appel aan het jaartal 1673 dat op het scheepje geschilderd staat. In augustus van dat jaar opende de Republiek de aanval op een vloot van de Engelse en Franse aanvallers. De Nederlandse vloot van 75 schepen (4245 kanons) en eveneens 30 brandschepen stond onder het bevel van luitenant-admiraal-generaal Michiel de Ruyter, met luitenant-admiraal Cornelis Tromp in onderbevel^{vii}. Eerdere zeeslagen met deze gerenommeerde vijanden moesten worden uitgevochten met alles wat nog varen kon. Maar in 1673 had de Republiek zijn vloot aardig op orde. Het is niet bekend of bewapende fluitschepen hebben meegevochten in die zeeslag. Die kans is echter erg klein.

Maar dat sluit niet uit dat het scheepje aan het einde van de achttiende eeuw vanuit Purmerend naar de gereformeerde kerk in Wormer verhuisde. In dat geval is de link met de gemeente Wormer dat de voorouders van Simon Appel uit die plaats kwamen. In 1792 werd het schip uit de pronkkamer van een geslaagd zakenman opeens een kerkschip. Is het daarmee dan toch een votiefschip geworden, uit dankbaarheid voor een geslaagd zakenleven? En accepteerde het kerkbestuur deze schenking omdat in het legaat ook een stukje land aan de kerk werd geschonken? Bovendien werden twee obligaties geschonken waaraan de voorwaarde verbonden werd dat het kerkbestuur de graven van voorouders van de familie zal onderhouden.

Het recherchewerk van de beide oud-politiemannen Frank en Paul Tjeertes verdient natuurlijk alle lof. Hopelijk zullen hun inspanningen in de toekomst het scheepje nog vaster aan de geschiedenis van Wormer kunnen verbinden. Inmiddels is de Wormer gemeenschap weer verrijkt

met een prachtig gerestaureerd stukje cultureel erfgoed waarop niet alleen de Stichting met trots mag terugkijken. Ook de regelmatige bezoekers van de nog volop in gebruik zijnde PKN kerk zullen nog vaak wegdromen bij de aanblik van dit prachtige scheepje. De gezindten van het kerkgenootschap zullen daarbij sacrale motieven en ideeën hebben. De profane bezoekers, tijdens de openstelling van de kerk op open monumentdagen, zullen een link willen leggen naar de maritieme geschiedenis van hun woonplaats.

En predikant Ina Veldhuizen liet via twitter nog weten: "Het kan raar **#varen**. Zo heb je een dienst en zo gooi je die helemaal om door de komst van een geweldig mooi **#kerkscheepje**".

Het kerkscheepje uit de Nieuwe Kerk in Wormer voor de restauratie.

Foto: Paul Tjeertes

Schilderij van het fregatschip Zaanstroom op het IJ. Gemaakt door Casparus Johannes Morel. Datering is 1855.

Collectie: Scheepvaartmuseum, Inventaris nr. S 1769(03)

Volgens Frank Tjeertes vertoonde het model voor de restauratie veel gelijkenis met het fregat 'Zaanstroom' zoals dat voorkomt op het schilderij van Morel uit 1855. Hij wijst daarbij o.a. op tuigage, de kanons en de Nelsonband.

Ik noemde al de 'historische verminkingen' op het model. Dat kan niet beter geïllustreerd worden dan met het vergelijken van beide beelden. De mooie zeeg, de vlakke spiegel, de verhoogde bak met iets van een achterkasteel en de fraai bewerkte boeg ontbreken geheel bij het fregat van bijna twee eeuwen later. Waarom dan toch al die aanvullingen zoals de zeilvoering, de kanons en de Nelsonband? Goed dat het weer een 17de eeuwse fluit is geworden.

Door: Cees Kingma

Beeldmateriaal: Archief Cees Kingma (tenzij anders aangegeven)

ⁱ Het bestuur van de Stichting bestond uit de heren Frank en Paul Tjeertes en penningmeester Jos blokker.

ⁱⁱ De meervoudsvorm van kanon is 'kanonnen', althans voor landrotten. Bij oude schepen wordt de zeemansvorm 'kanons' gebruikt.

ⁱⁱⁱ 'Schepen van de Gouden Eeuw' uitgegeven door Vereniging Nederlandsche Historisch Scheepvaart Museum en de Stichting Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam in 2005. ISBN 90.5730.373.6

^{iv} Restaurateur Yolán Brantjes tijdens haar toelichting op de restuaratie.

^v Driek Hartman is voorzitter van het College van kerkrentmeesters van de Nieuwe Kerk

^{vi} Dat was tot de Reformatie een katholiek gebruik. Daarna (geen verafgoding meer!) is dat gebruik, zeker in Noord-Holland in de Gereformeerde (Hervormde) kerken, er niet meer. De kerkscheepjes werden toen opgehangen 'ter eeuwige gedachtenisse' aan bijzondere gebeurtenissen in het vaderland (kerk en staat was één). Zie hiervoor het standaardwerkje over kerkscheepjes: 'Scheepsmodellen in Nederlandse kerken' van J.M.G. van der Poel (Staatsuitgeverij, 1987);

^{vii} WikiPedia; De Slag bij Kijkduin